

Kin xokik
yéetel kin
ts'íibtik in t'aan.

Maaya

Leo y escribo en mi lengua. Maya

Créditos a la presente edición

Coordinación académica
Sara Elena Mendoza Ortega

Compilación
Cinthia Magaly Xiu Cimá
José Miguel Quintal Morales
Jesús Martínez Saucillo

Revisión de la traducción y escritura en lengua maya
Quintana Roo: Gaspar Maglah Canal
Yucatán: Lázaro Dzul Polanco

Integración del paquete modular
Isaac Esau Carrillo Can

Revisión pedagógica
Elisa Vivas Zúñiga

Revisión y asesoría lingüística
Fidencio Briceño Chel

Coordinación gráfica y cuidado de la edición
Greta Sánchez Muñoz
Adriana Barraza Hernández

Seguimiento editorial
Tania Fernández Urías
María del Carmen Cano Aguilar

Diseño, formación y revisión editorial
Laura Sainz Olivares
Águeda Saavedra Rodríguez

Diseño de portada
Ricardo Figueroa Cisneros

Agradecemos al INALI la invaluable asesoría y revisión lingüística a la escritura en lengua maya de este material, así como la colaboración de todas las personas que nos apoyaron con textos de uso social en las comunidades de Campeche, Quintana Roo y Yucatán, a la Subdirección de Educación Indígena de la Secretaría de Educación del gobierno del Estado de Yucatán, Instituto de Cultura Maya de Yucatán, a la Academia de la Lengua Maya A.C. de Yucatán y a los Institutos Estatales de Educación para los Adultos de Campeche, Quintana Roo y Yucatán, por sus observaciones y sugerencias a este trabajo para hacerlo cada vez más digno para la población maya de la Península.

Leo y escribo en mi lengua. Maya. MIBES 3. Revista. D. R. 2006 ©Instituto Nacional para la Educación de los Adultos, INEA. Francisco Márquez 160, Col. Condesa, México, D. F., C.P. 06140.
Primera reimpresión 2010.

Esta obra es propiedad intelectual de sus autores, y los derechos de publicación han sido legalmente transferidos al INEA. Prohibida su reproducción parcial o total por cualquier medio, sin la autorización escrita de su legítimo titular de derechos.

ISBN *Modelo Educación para la Vida y el Trabajo*. Obra completa: 970-23-0274-9
ISBN *MEVyT Indígena Bilingüe con Español como Segunda Lengua*: 970-23-0500-4
ISBN *Leo y escribo en mi lengua*. Maya. MIBES 3. Revista: 970-23-0708-2

Impreso en México

U tsoolol xooko'ob

- U ye'esajil le áanalte'a' **3**
- Na'ato'ob ich maaya **4**
- U káajal yóok'ol kaab **6**
- Áak yéetel ch'oom **7**
- U kajnáalil k'áax yéetel ba'alche'ob **9**
- Ba'axten jach yaan u na'at coyote **11**
- U yóok'otil chakmo'ol **14**
- Peek' yéetel ch'ik **17**
- U tsikbalil chan coyote **18**
- Sacalum **20**
- Péepen kamp'éel u boonil **22**
- Ka'atúul bisajbailo'ob yéetel juntúul oso **25**
- Ma'ak'oolil **27**
- Kaaj yéetel noj kaaj Chan Ch'e'en **29**
- Kaan, chan k'oxol yéetel kosom **31**
- Jmáas u náakomil ba'ate'el **34**
- U jelpajal u kuxtal wíinik **37**
- Ch'o' su'ut ch'úupalil **39**

K'aay ti' in kaajal **41**

T'ok k'úuts kin beetik ka'achij **42**

Bix úuchik u káajal u chi'ibal u yik'el kaab **45**

Áak yéetel síinik **48**

Chan alux **50**

Tequesquitengo **50**

Jkanan taman jach yojel báaxal tuus **53**

Bix úuchik u p'ektikubao'ob miis yéetel ch'o' **54**

U tsikbalil juntúul ki'ichpam ch'úupal **56**

Lela' bey úuchika' **59**

Juntúul chi'ibal kaan yéetel juntúul juuj **61**

Yuum cháak yéetel u sakabil koolo'ob **63**

U ye'esajil le áanalte'a'

Ki'imakchajak a wóol ikil a taal tu wáalal le áanalte' xooka' ichile' yaan a wilik jats'uts ts'íibo'ob ken u ts'ao'ob a wojéelt u jejeláas u kuxtal wíiniko'ob kajakbalo'ob ti' tuláakal yóok'ol kaab.

Yaan a ts'aik ta wóol je'el bix uláak' kaajo'ob ku xokiko'ob le ts'íibo'ob yano'ob balkaaj tu síijnal t'aano'obe' beyxan teeche je'el u béeytal a beetike'.

Ichil le áanalte'a' yaan a xokik k'ajláayo'ob, tsikbalo'ob bey jaaje' iik't'ilil t'aano'ob chéen tsikbalo'ob yéetel chuchukna'ato'ob, yéetel uláak'o'ob, yáax ts'íibta'ano'ob ti' uláak' t'aano'ob ts'aka'antabo'ob, máansa'ano'ob ti' maaya t'aan utia'al a utsil na'atik.

Ti' jujump'éel k'ajláaye' yaan a wilik jejeláas máaxo'ob táakpaja'ano'obi', yaano'obe' ba'alche'ob wa ik'elo'ob ku péeko'ob tu yo'olal u tuukulil le máax ts'íibto', utia'al u ye'esik to'on yéetel keetilo'ob u kuxtal wíinik.

Maaya na'ato'ob

Na'atej jna'at

Na'at le ba'ala' yuum
yaan u chi' chéen ba'ale'
yéetel u nej ku che'ej.

Peek'

Na'at le ba'ala' yuum
jap u chi',
chi' u yaak'.

Xtóop'

Na'at le ba'ala' yuum
kéen chilakeche' ku wa'atal,
kéen wa'alakeche' ku chital.

Táan ook

Na'at le ba'ala' xunáan
je'el bix u bin u xiimbale'
bey u p'atik u choochel.

Chuuy

Na'at le ba'ala' xunáan
tu nak'e' ti' yaan u chi'i'
tu chi'e' ti' yaan u choocheli'.

K'ayumche'

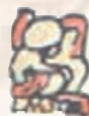
Na'at le ba'ala' yuum
wa ka sílik u piike'
ka chi'ik u muuk' u yooke'
ka wu'uyik ba'ax ki'.

Chi'ikam

Na'at le ba'ala' yuum
kéen sáaschajake'
ku je'ekuba
kéen áak'abchajake'
ku nup'ikuba.

Máatsab

Floridelma Chí Poot

Úuchben Rarámuri tsikbal

U káajal yóok'ol kaab'

Úuchile' ma'ili' yanak le witso'ob yéetel le
rarámuri máako'obo' chéen junxéet'
lu'um yaan ka'ach way yóok'ol kaabe'.
Tu báak'paache' chéen ja' yani', mina'an
witso'ob, mix ixi'im, mix najo'obi'.

Ti' le chan xéet' lu'um báak'pachta'an tumen
ja'o', chíikpaj ka'atúul j-óok'ot wíiniko'ob je'el
bix le yano'ob bejla'a'.

A'ala'ab ti'ob tumen jajal K'uje' ka
senkech óok'otnako'ob, ka senkech
pomponchak'nako'ob, yéetel jump'éel chikil
tu xno'oj k'abo'ob bey xan mejen chikilo'ob
tu kaal u yooko'ob; Bul k'iin, bul áak'ab táan u
yóok'oto'ob tak ka jkáaj u lu'umchajal le ja'o'.
Ka jo'op' u nojochtal le chan xéet' lu'umo' tak
ka máak'a'ampaj le witso'obo'.

Le beetik túune' k senkech óok'ot yo'olal ma' u
suut ja'il le lu'um tu ka'atéeno'.

Tsikbal ts'a'ab ojéeltbil ti' Candelario López.

*Sut t'anta'ab tumen:
María Floridelma Chí Poot
Yéetel Gonzalo Pech Chuc.*

6

¹ Pintado Cortina, Ana Paula, *Tarahumaras*, México, CDI-PNUD, 2004, pág. 27.

Zoque tsikbal

Áak yéetel ch'oom

Le nukuch máako'obo' ku tsikbaltiko'ob bine',
juntúul ch'oome' j-éem ti' jump'éel chan beel
ja'e' ka tu yilaj juntúul áak.

Le ch'oomo' ka tu k'áatchi'itaj ti':

-Ba'ax ka beetik te'ela'.

-Tin kaxantik waba'ax utia'al in jaantej.

-Kux túun teeche ba'ax ka kaxantik -tu
k'áatchi'itaj le áako'.

-Tene' chéen jtaalen in wuk' ja'.

-Jach ma'alob -tu núukaj le áako'.

Le áako' tu ya'alaj ti' le ch'oomo':

-Teche', jach ma'alob a máan xímbal je'el
tu'uxake', ma' táan a ka'anal, ma' bey tene',
istikyaj in máan pets'laankil, in k'áat xik'nal je'el
bix teche', miiin jach ki' a wu'uyik a wantal te'
ka'analilo'.

-Beyo' -tu ya'alaj le ch'oomo' - wa teeche a
k'áate' je'el in bisikech te' ka'analilo' utia'al a
wu'uyik bix u yu'uba'al.

–Ma'alob– tu ya'alaj le áako' ka ki'imakchaj u yóol.

Le áako' jna'ak yóok'ol le ch'oomo' ka xik'nalnajo'ob. Ti' yano'ob túun te' yóol iik'o' ka tu ya'alaj le áak ti' le ch'oomo':

–Jach tu' u book a pool.

Ka ts'íikilnaj le ch'oomo' ka tu núukaj ti':

–Wa ka suut a wa'ale' kin cha'ik a lúubul.

Sajakchaj le áako', ma' ka'a suunaj t'aani'.

Ba'ale' le ka jtu'ub ti' ba'ax u ya'almajo' tu ka'a a'alaj.

–Jach tu' u book a pool.

Jach p'u'uj túun le ch'oomo' ka tu cha'aj u lúubul le áako', ka túun ka'aka'achpaj u sóol u paach. Bey xts'akyaj u chiicho' ka tu tsa'atsa'ayaj ti'.

Le beetike' bey p'áatiko'ob tak bejla'a'².

Inocencio Domínguez D.

Sut t'anta'ab tumen:

Gaspar Maglah Canul

yéetel Wilbert Pérez Angulo

² Pérez Granados, María de Lourdes, *Relatos Zoques, Lenguas de México*, N° 17, CONACULTA- Dirección General de Culturas Populares, México, 1997, pág. 37.

Maaya oksaj óol

U kajnáalil k'áax yéetel ba'alche'ob

Way tu lu'umil mayabe', tu'ux kajakbalo'on bejla'e', jach táaj ayik'al yéetel u yúuchben t'aanilo'ob, bey je'el bix ba'alo'ob suuk u beeta'ale'; tumen k ojelile' ti' le mejen kajtalilo'obo' yaan máako'ob ku kaxantik u kuxtalo'obi', le beetike' u láaj ojelo'ob bix u kaláantiko'ob yéetel u kaláanta'alo'ob tumen le ba'alche'obo', le o'olale' bin in ka'aj in tsikbalt le chan t'aana'.

Ku ya'ala'ale' utia'al u yáanta'al le óotsil máako'obo', le ba'alche'obo' ku meyajo'ob xan, je'el bix le t'u'ulo', leti' oxo'ontik le nalo'obo'; le amo'obo' leti'ob chuyik le nook' utia'al u tak máako'; le ch'íich'o'obo' ku yéensiko'ob u yich le che'obo'; le ch'ejuno'obo' leti'ob xotik le che'obo' utia'al u beetik u yotoch le máako'obo', le kaano'obo' ku k'axik u yaak'ilo'ob, le kéejo' ku bisik t'aano'ob ti' uláak' kaajo'ob; le ch'oomo'obo' ku kaláantiko'ob le bejo'obo' utia'al u máan le máako'obo', tumen leti'obe' ku ka'analtal u popokxiik'o'ob; le pu'ujuyo' ku ye'esik le ma'alob bej xiimbaltbilo'; le kóokayo' ku julik le áak'abo'.

Bey túuna' tuláakal le ba' alche'obo' ku
yáantiko'ob kuxtal le óotsil máako'obo',
bey túun xana' to'one' jach k'a'abéet k
kaláantiko'ob yo'olal ma' u beetik to'on k'aas.

Ts'íibta'an tumen: Javier Cohuó Chan

Ts'a jump'éel t'o'ol tu yáanal le
k'aaba'obo' ku ts'o'okole' ka ts'íibtik ti'
a cuaderno ti' jump'éel kanti'its je'el bix
ta beetajil yáaxo'.

Suutnen ti' U áanalte' nukuch máak ka
a beet uláak' meyajo'ob.

SEP. *U áanalte'il u xookil maaya. Libro de lectura en maya. Tercer y cuarto grados.* SEP-DGEI. Primera edición, México, 2004. Pág. 81-89.

Pai Pai tsikbal

Ba'axten jach yaan u na'at coyote³

Le ba'alche' k k'ajóoltmaj coyoteilo' ichil ti'
tuláakal uláak' ba'alche'obe' leti' le jach táaj
yaan u na'ato'.

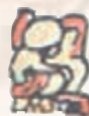
Wa yaan ba'ax ts'o'ok u yúuchule' kex
náachile' leti'e' u yojel.

Yaan k'iine' ku náats'al ti' teeche; ti' u jeele' ku
yok'ol awat naats' ti' a wotoch.

Yaan máaxe' ku ya'alike' tomojchi'; ba'ale'
ma' jaaji', leti'e' chéen u k'áat ka a wojéelte'
yaan ba'al ts'o'ok u yúuchul táanxel tu'ux.

Jach yaan u na'at le coyoteo', ku ya'ala'ale'
seen yanchaj u na'at tumen úuch bine' ku
jaantik u puksi'ik'al wíiniko'ob.

Kéen kíimik máak ka'ache' ku too'ka'al ti'
jump'éel báan k'áak'. U puksi'ik'al le too'kbil
máako'obo' ma' táan u yeelel séeb tumen
ts'u'uy.

³ Coord. Tello Díaz, Martha, *Relatos Pai Pai, Lenguas de México*, N° 1, SEP-DGCP, México, 1994, pág. 28.

Wa ku náayal u yóol le máako'ob
kanáantik le kimeno'obo', le coyoteo' ku
yokoltik le puksi'ik'alo'ob utia'al u jaanto'.

Le ba'ala' sáansamal ku yúuchul, le beetik
túune' le coyoteo' seen yaan bin u na'at.

Kéen kiimik máake' wa yaan u tuukulil u
tóoka'ale' ku tusbelta'al le coyoteo' utia'al ka
xi'ik náachil. Le coyoteo' ku na'atik chéen táan
u tu'usul le beetik séeba'an bin u ka'a suut
yo'olal u yokoltik le puksi'ik'alo'.

Mina'an uláak' ba'alche' je'el bix leti'e' jach
yaan u na'at tumen ku jaantik u puksi'ik'al le
wiiniko'obo'.

Le t'aana' ku ya'ala'al tumen le nukuch
máako'ob ku tsikbaltiko'ob ba'ax
ucha'antako'.

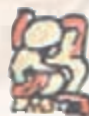
Le tsikbala' miin jaaj, tumen bejla'e' wa ka a
jach il a wil bix le coyoteo', bey a wóole' táan
u nats'ikuba ta wiknal utia'al u ts'a a wojéelte'
yaan waba'ax ts'o'ok u yúuchul wa biin
úuchuk.

Kéen náats'ak ta wiknale' ku yok'ol chi'ibal, ku
máan naats' ti' a wotoch wa ku chíikpajal tu'ux
ma' táan a páak'tik, ma' táan u xáantale' ka
k'amik jump'éel k'aak'as péektsil wa ku kiimil
juntúul a láak'tsil.

Le coyoteo' juntúul ba'alche' jach yaan u
na'at, yaan máax a'alike' juntúul tomojchi'
ba'alche'. Ba'ale' ma' beyi', leti'e' chéen ku
nats'ikuba utia'al u ts'aik tech jump'éeel ba'al a
wojéeeltej.

*Benito Peralta G.
Sut t'anta'ab tumen:
Gaspar Maglah Canul
yéetel Wilbert Pérez Angulo*

Zoque tsikbal

*U yóok'ot chakmo'ol*⁴

Ku ya'alik noolo'obe' ka'ach úuchile' ku paklan tsikbal le ba'alche'obo'. Juntéenajeak bine' tu naktáantajubao'ob le chakmo'ol yéetel le ch'omako' tumen u k'ajóoltmajubao'obe' jo'op' túun u tsikbalo'ob beya':

–Ko'oten waye' ch'omak -tu ya'alaj le chakmo'olo'.

–Ma' táan in náats'al ta wiknal tumen je'el a jaantikene' –ka tu núukaj le ch'omako'.

–Bix a wóol ka in jaantech, ma' wáaj táan a wilik in wéet ba'alche'ilech.

Chéen ba'ale' sajakchaj le ch'omako' ka jo'op' u bin u t'aant'anjo'ol:

–Ma' táan u béeytal in bin ta wiknal tumen táan in bin xiímbal...

Ka tu ka'a ilajubao'obe', le chakmo'olo' tu k'áataj ti':

–Ba'ax ka kaxantik láak'.

–In wo'och, –tu núukaj le ch'omako'.

⁴ Pérez Granados, María de Lourdes, *Relatos Zoques. Lenguas de México*, N° 17, DGCP, México, 1997, pág. 39.

–Ba'ax túun ken a kaxant waye'. Ka tu k'áatchi'itaj le chakmo'olo'.

–Bey táan in kaxantik in wo'оче' yaan in na'akal tu k'ab le ya'o', –tu núukaj le ch'omako', –teen kin t'okik tech kan k'amik u yich le ya' te' kaabala'.

Le chakmo'olo' tu k'áataj ti' beya': –bix je'el in k'amik le ya'obo'.

–Chéen jap a chi' ka a k'amej tumen tak'an ya'ob ken in pul tech –a'ala'ab ti' tumen ch'omak.

–Ma'alob túun, –tu núukaj le chakmo'olo'.

Jna'ak ti' junkúul ya' le ch'omako' ka tu yéeyaj jump'éel u nuxi' ya'axil, tu t'okaj túune' ka tu pulaj ti', ba'ale', chakmo'ole' ka tu k'amaje' k'a'alal tu beetaj tu kaal.

Le ch'omako', jo'op' u bin ka'alikil u p'a'astik le chakmo'olo':

–Je'elo' meejen, ts'o'ok u k'áalal le ya' ta kaalo'...

Tu jeel k'iin ka tu yilajubao'obe', le chakmo'olo' jach ts'íik ka tu táajt'antaj le ch'omako':

–Tolakjeake' ta topajen tumen jk'a'al le ya'ax ya' tin kaalo'. Ba'ale' ma' jkíimeni', ti' le súutuk túuna' yaan in jaantikech.

Le ch'omako' tuusnaj beya': -Ma' jaaji', ¡ma' teeni'! to'one' jach ya'abo'on, junkeetil k ich bey xan k boonil.

J-ook tu pool ba'ax a'ala'ab ti' le chakmo'olo' ka tu cha'aj u kuxtal le ch'omako'.

Yéetel le tuus tu meentaj le ch'omako' jkáaj u bisikubao'ob.

Tak bejla'e' ku k'a'ajsa'al le tsikbala' yéetel jump'éeel óok'ot ku k'aaba'intik u yóok'ot chakmo'ol yéetel ch'omak.

Marcelino Estrada Rueda

Sut t'anta'ab tumen:

Cinthia Magaly Xiu Cima

yéetel José Miguel Quintal Morales

Maaya tsikbal

Peek' yéetel ch'ik⁵

Jtsikbal: ump'éel k'iine' juntúul peek' táan u
chich títikubae' tu yu'ubaj u yúuchul
ok'ol.

Ch'ik: Waiii, waiii.

Jtsikbal: Ka jo'op' u kaxantik tu báak'paach
tu'ux ku taal le ok'olo', chéen ka tu
yu'ubaje' táan u t'a'anal.

Ch'ik: Ma' a kíinsiken, ma' a kíinsiken, ma'
táan in ka'a suut in chi'ech.

Jtsikbal: Ka tu ch'úuyaj u yook le peek'o'.

Ch'ik: Waiii, waiii.

Jtsikbal: Tu yilaj le chan ch'ik jach ta'aytak u
kíimil ikil u ku'upul u yíik'o'.

Ch'ik: Waiii, waiii.

Jtsikbal: Ka tu yilaje' tu ch'a'aj óotsilil ti'. Le
beetik ku ya'ala'al tak bejla'e'
sáansamal u kuchmaj táan u máan.

*Sut t'anta'ab tumen:
Amedée Collí Collí*

17

⁵ Ac Chi, Sandra Guadalupe y otros, *K'aayo'ob yéetel tsikbalo'ob. Cantos y cuentos en maya*, SEP, México, 2002, pág. 50.

Guarijío tsikbal

U tsikbalil chan coyote

Úuch bine' yanchaj juntúul chan coyotee',
kéen jo'op'ok u su'usutikubae' jach ku sa'atal
u yóol. U yuume' táan u ch'ookolchi' yéetel u
yatan:

–Ma' táan a wilik wáaj le xi'ipala' ma' táan u
páajtal u ts'oon yaan u kíimil to'on yéetel wi'ij.
Ku ts'íikiltik ti' u na' le chan coyoteo'.

–Ba'axten –ka núuka'ab ti'–, leti' wáaj túun le
yáax coyote ku sa'atal u yóolo'.

Ku ya'alik yuum coyote ti' u na' le
chan coyoteo' –ma' a wojel wáaj
kéen ts'oonolnako'one' k satik u yóol le
ba'alche'obo' k suut yáanal le che'o'
yo'olal u sa'atal u yóol le xooch'o' wa uláak'
ch'íich'o'ob yaan tu k'ab le che'o' yo'olal u
lúubulo'ob.

Ba'ax túun ken k beet wa ka sa'atak u yóol
le chan coyotea', –ku ya'alik jeets'el u yóol le
na'o'.

Jump'éel k'iin bine' chíikpaj juntúul ch'ija'an
coyotee', ka tu ya'alaj ti'ob beya':

–Ma' a tukultike'ex teen ken in ts'ak u k'oja'anil
chan coyote.

Le ch'ija'an coyoteo' jbin k'áax, tu ts'onaj
juntúul xooch'e' ka tu xot'aj u yíich'ak le
ch'iich'o'. Ku ts'o'okole' ka jbin u kaxant le
chan coyoteo', ti' tu yilaj yáanal junkúul che'e',
táan u kikilaankil.

Le ch'ija'an coyoteo' tu chukaj ka tu péets'
machtaj yo'olal u ch'ikik u yíich'ak le xooch' ti'
u nejo'.

Jach máan sajakchaj le chan ba'alche'o'
ka jo'op' u yilik bix u tselik le íich'ak jch'i'ik
ti' u nejo'. Bul k'iin yéetel bul áak'ab táan u
su'usutikuba tak ka tu tselaj.

Ka túun tu ya'alaj ch'ija'an coyote ti' u
yuumo'ob:

–Le xi'ipala' ts'o'ok u yutstal⁶.

*Mo'ol tumen: Unidad Regional
de Sonora e Instituto
Sonorense de Cultura
Sut t'anta'ab tumen:
Cinthia Magaly Xiu Cimá
yéetel José Miguel Quintal Morales*

⁶ Inv.Mondragón Lucila y otros. Relatos Guarijios, Lenguas de México, N°. 7,
CONACULTA, DGCP, México, 1995, Pág. 107

Maaya Tsikbal

Sacalum

Sacalum, u k'aaba'e' ti' maaya u taal, u k'áat u ya'ale' Sak lu'um. Le k'aaba'a' jtaal ti' u lu'umil ts'ono'ot yaan te' tu ka'ap'éel k'íiwik way kaaja', ti' yaan te' tu tséel lak'in tu'ux yaan le ka'ap'éel najil xooko': Aquiles Serdán yéetel Pastor Ramírez Coello.

Le lu'um ku jóok'ol te' ts'ono'oto' jach yaan ba'al ichil ku ts'aik u muuk' u baakel máak, le beetik túune' ko'olelo'ob bin u ka'aj yantal u chaambalo'obe' jach ku jaantiko'ob tumen k'a'abéet ti'ob utia'al táan u bin u nojochtal le chaambal ma'ili' síijiko'.

Le úuchben máako'ob kajakbalo'ob way ka'acha', ku tsikbaltiko'obe' te' ts'ono'ota' ku chikpajal u tsiimin u k'aasil ba'ali', ba'ale' chéen ti' kala'ano'ob ku chikpajal.

Juntéene', juntúul máak jach kala'ane', ka jo'op' u ya'alike' wa bin ka chikpajak u tsiimin le k'aasil ba'al ti'o' ku nat'ik bin, chéen le ku beetike', chéen ka tu yilaj u chikpajal juntúul jats'uts tsiimin ichil le éek'joch'e'enilo', le bin ku nat'ike' ka jóok' u yáalkab tu tojil le ch'e'eno', jach le ku ts'aikuba u puluba le tsiimin ichil le ch'e'eno' le ku k'a'ajal Jajal Dios ti' le kala'ano' ka jp'áat ma' j-úuch mixba'al ti'i'.

Sacalume' jump' éel kaaj tu'ux yaan
 máasewalo'ob, xáanchaj ti' u méek'tan
 kaajilo'ob Tecoh, Mama yéetel Ticul yaan
 ka'achij, ba'ale' tu yo'olal jach chuka'anil u
 yóol yo'olal u p'áatal méek'tanil xane' ka tu
 yilaj bix úuchak u ts'a'abal ti', lela' jk'uch tu
 ja'abil 1921. Tuláakal u kajnáalilo'obe' lu'um ku
 meyajtiko'ob. Ba'axo'ob jach tu pak'ajo'obe'
 ixi'im yéetel kij utia'al u yookbal le sigloa', lela'
 mina'an bejla'e', yéetel ch'ujuk beyxan su'uts'
 pak'áal.

Ts'iibta'an tumen: Faustino Interián Medina.

Ts'a jump' éel t'o'ol tu yáanal le
 t'aano'ob ku ya'alik bix le ba'alo'obo',
 ku ts'o'okole' ka ts'iibtik ti' a cuaderno,
 much'kiins ba'ax ku ya'ala'al ti' máak,
 ba'alche'ob, wa chéen ba'alo'ob.

Suutnen ti' U áanalte' nukuch máak ka
 a beet uláak' meyajto'ob.

Tomado del libro: *Cuentos, leyendas y relatos de mi comunidad*, Instituto Nacional para la Educación de los Adultos, Mérida, Yucatán, México, 1996, pág. 118

Maaya Tsikbal

Péepen kamp'éel u boonil⁷

Juntéenajeake' yanchaj juntúul wíinik jach máan yaan taak'in ti'; le o'olale' ku láaj manik u líik'es le xixi'im ku jochik le jkolnáalo'obo'.

Le k'iin jp'áat ma' yanchaj xixi'im te' kajtalilo' leti' le máan chuuptak u kúunche'ob, chéen ba'ale' kéen náats'ak le wíiniko'ob u k'áat u mano'ob xixi'im ti'o', ma' táan u yóotik u konej, ku ya'alike' ma' ya'ab p'aatal ti'i', chéen utia'al u tséentik u paalal bin p'aatali'. U jaajile' jach uts u yilik u muk'yaj le kajakbalo'ob naats' ti'o' yéetel u láak'o'obo'. Tumen ichil u puxi'ik'ale' ku ya'alik:

–Bejla'e' yaan u yaj óoltiko'ob; yaan u kaniko'ob u yilo'ob jach k'a'abéet u kanáanta'al le xixi'imo'. Ku ts'o'okole' ma' yóok'ol tok' tuunich kajakbalo'obi'.

Tak ti' u na' ma' tu yóotaj u ts'a jump'íit le xixi'im utia'al u jaanto'.

Jump'éel k'iine' jk'uch tu najil juntúul nojoch wíinik sak u nook' u machmaj u xóolte', mix máak il tu'ux jtaali'. Ka tu ya'alaj ti'beya':

⁷ Coord. Sánchez Chan, Feliciano, *Ba'alche'ob yéetel ch'íich'o'ob. Animales y pájaros. Narrativa maya*, Proyecto: Recopilación de la tradición oral maya de Yucatán, Vol. II, México, 2002, pág. 133.

-In wéet xiibil, jtaalen in k' áat teech jump' éel
ba'al, ka konten kex junmuut le ixi'im a
líik'esmajó' u jach jaajile' máan wi'ijen mina'an
ba'ax in jaante.

Ka tu núukaj le máako':

-Ay nojoch yuum, ba'ax ku yúuchule' jach
ta'aytak u xu'upul le ixi'im teno', chéen utia'al
in jaant p'aatali'.

-Kex jach chéen jump'íit in wéet xiibil -tu núukaj
ka'atéen le nojoch wíinik ti'o'.

-Jach jaaj, mina'an teen nojoch máak, wa
yanak tene' ba'axten ma' in konik tech.

Le nojoch wíiniko', t'aanaje', ka tu ya'alaj beya'.

-Jach jaaj a t'aan -tene' táan in tukultik
ka'ache' le jo'op' éel kúunche'ob, yaan techo'
chuptak yéetel ixi'im, ba'ale' kin wilike' chéen
péepeno'ob bakáan.

Ma'alob túun, táan in bin.

Le ka tu ya'alaj le je'elo' ka jóok'i. Le ts'u'ut
wíiniko' chéen tu che'ejtaj ka tu ya'alaj.

-Chéen xlala' ba'al ka wa'alik nojoch wíinik.
Ba'ale' yaan waba'ax meent u saajaktal ka
jóok' u yáalkab tu paach le nojoch máako' ka
u ya'al ti' je'el u konik le ixi'imo', chéen ba'ale',
ma' tu ka'a ilaji'.

–U jaajile' ba'ax in k'áajti' le ba'ax ku ya'alik le nojoch máako' -tu tukultaj.

Utia'al u jak' óole', ka jsúut u yich u yilik te tséelil tu'ux yaan u kúunche'obe', chéen u tuul péepeno'ob tu yilaji', yaano'obe', saktak, k'antak, chaktak, tak u booxilo'obi'.

U ya'abilo'ob u muuluto'obe', tu beetaj ti' junsúutuke' u yéek'joch'e'ental tuláakal le báak'paacho'.

Le jo'op'éel kúunche' yaan ti' le ts'u'ut wíiniko', jp'áat mix ba'al yani'. Le kamp'éel boonil ixi'imo'ob u líik'esmaj ka'acho' láaj sunajo'ob péepenil.

Sut t'anta'ab tumen: Amedée Collí Collí

Tsikbalil kastelan t'aan balkaab

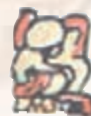
Ka'atúul bisajbailo'ob yéetel juntúul oso⁸

Ti' ka'atúul bisajbailo'ob juntúul oso chíikpaji
U jach sajakil juntúule',
tu beetaj u séeb na'akal tu k'ab junkúul che'
uláak'e' tu juunal lu'um jp'áat tuts'tal
ka tu tusaj tu séeba'anil u kíimil.

Chaambéel náats'ik le oso tu yiknalo',
ma'ak je'el bix u tsikba'altalo'
kimen ba'alche'obe' ma'atech u jaantik,
ma' loobilnaji', chéen u' usni' u ka'aj;
u chi' yéetel u ni' ku ch'a'ach'a'boktik,
ma' tu yu'ubik mix jump'íit u múus ik',
ts'o'okol xane' mix péek ku beetik;
beyo' táan u bobo'chi' tu bin:
-Le máaka' jach kimen, je'el bix in noole'

Le sajak máak túuno'
Yo'olal le bisajbail ku t'aano'
séeba'an éemik tu k'ab le che' tu'ux yano'
áalkabil k'uchik ka tu méek'aj u eetailo'
tu nib óoltaj u yilik

⁸ Comp. Hiriart Berta, *Fábulas clásicas, Antología*, Editorial Lectorum, SEP 2002, pág. 39.

ma' lóobil yanik,
ka tu ya'alaj: ts'o'ok in wilik
jump'éeel k'uben t'aan tu ts'aj tech,
ba'ax túuni'. Bin ka'ajen in wa'al tech ba'axi'
yéetel ka'ap'éeel mejen t'aan ta xikin.

Tsel a wéet chi'il ti' le máak ku xúump'attikech
wa ich talamil ku yilikech.

*Sut t'anta'ab tumen:
Gaspar Maglah Canul*

Purépecha tsikbal

Ma'ak'óolil⁹

Juntéenajeake' yanchaj juntúul wíinik jach
 óotsil, ku ts'o'okol xane' táaj ma'ak'óol. Leti'e'
 ku beetik meyajo'ob yo'olal u k'as kuxtal, ku bin
 k'áax ch'ak si' utia'al u konej, yo'olal u páajtal
 u yáantik u láak'tsilo'ob tumen mina'an taak'in
 ti'ob.

Bey u ya'alik leti', tumen u jaajile' sáansamal ku
 bin k'áax, ba'ale' chéen pik'il k'abil u súut.

Ti' jump'éel k'iine' je'elbix suuka'anil ti'e' jbin
 yóok'ol le witso', le ka jk'uch tu'ux suuk u bine'
 ka tu yilaj juntúul kéej ka jp'áat xma' péekil, ka
 jo'op' u tuukul beya':

Wa ka in kiins le kéeja' kin konik, ku ts'o'okole'
 yaan u yantal teen taak'in utia'al in manik
 juntúul kaax, sáansamal yaan u ts'aik je', beyo'
 je'el u béeytal in manik juntúul xleeche', le
 je'ela' yaan u yantal ya'ab u mejenilo'ob, kéen
 polokchajako'obe' kin koniko'ob, bey túuno'
 yaan u yantal teen ya'abkach taak'in.

Tu séeba'anile' je'el u páajtal in manik
 juntúul ch'upul tamane', ma' tu xáantal kéen
 ya'abako'ob, beyo' séeb ken in man

⁹ Mondragón, Lucila y otros, *Relatos Purépechas, Lenguas de México*, N° 12, CONACULTA-DGCP, México, 1995, pág. 27.

jump' éel kisbuuts' , beyxan wa jaytúul ch'upul
wakaxo'ob, jach in ts'íiboltmaj; yaan u yantal
teen ya'abkach ba'alo'ob, ka xu'uluk in
wóotsilil.

Wa ka béeychajak in manik ch'upul
wakaxo'obe' -Ku bin u tuukul le máako' yáan
u síijsiko'ob mejen wakaxo'ob yaan u nuuktal
tak kéen p'áatak nukuch wakaxo'ob, ku
ts'o'okole' kin yéeyik u seen nuuktakil bey u
jats'utsilo'ob yo'olal in beetik jump' éel k'axa'an
yuukalche' , bey túuno' je'el u páajtal in buk'ul
lu'ume' ... ma' , ma' , tene' mix bik'in kin meyaj
tumen tene' yaan in ayik'altal, míin ma'alob ka
in tusbelt le jk'ooso'ob yo'olal u meyajo'ob,
tumen tene' yaan in ts'uultal, chéen ken in bin
in wil u meenta'al le meyajo'obo' , yo'olal ma'
in éek'lu'umkunsik in xaanab.

Náach yanen ken in táaj t'anto'ob:

Ma'ak'óole'ex...lep' a wóole'ex wale'.

Ka tu yawattaj yéetel u jaajil u yóol le
t'aano'oba' , ja'ak' yóol le kéejo' , ka p'íit
síit'naji, meejen bin tu beetaj ichil le k'áaxo' , Ka
jp'áat le ma'ak'óol yéetel u wayak'o'obo'.

Maaya Tsikbal

Kaaj yéetel noj kaaj Chan Ch'e'en

U tsikbal ka'atúul nojoch máako'ob u
k'aaba'obe': Benito Medina Cach yéetel
Dionisio Sosa Can, yo'olal bix úuchik u
chúunpajal le u kaajil Chan Ch'e'eno'.

Ku ya'aliko'obe' táan u máan ts'oon junjaats
máako'obe' ka tu t'u'ulpachtajo'ob ichil le
nukuch k'áaxo' juntúul tsuub, le ba'alche'a'
ichil u bine' ka j-ook ti' jump'éel jool, chéen
ba'ale' le tu'ux ooko' ma' chéen jooli', ch'e'en
ka'achij. Bey tu yilajo'ob le máako'obo' ka
tu tukultajo'obe' le ba'alche'a' u yuumil le
ch'e'eno', ka suutnajo'ob tu'ux ku yantalo'obe'
ka tu tsikbaltajo'ob le ba'ax tu yilajo'obo' ti' u
yéet baatsilo'ob, ka túun tu núukajo'obe':

–Yaan k bin ile'ex, ti' biin k beet kaajale'exi'.

Ka jbino'ob, ichil lelo'oba' jtaal juntúul jmeen,
le máaka' ka tu ya'alaj ti' uláak'o'obo':

–Le kúuchila' ma' chéen jump'éel ch'e'en
yani', yaan u jeelo'obi'.

Bey túuno' ka jo'op' u kaxantiko'ob jujump'éelil,
tak ka chukpaj jo'op'éel ch'e'eno'ob, ka
jts'o'ok u chiikpajal le ch'e'eno'oba', le

jmeeno' tu ya'alaj ti'obe' k'a'ana'an u
jóok'siko'ob wa u ts'aiko'ob u yuk'ulil, yo'olal u
yantal ja' mantats'.

Bejla'e' ti' le k'iino'oba', ma'atech u
beetiko'ob le ts'a uk'ulo'; ku ya'aliko'ob le
máako'obo', le ja'ab máana' óolak sa'ap'ak
le ja'o'. Le meyaj je'ela' ma' tu béeytal
tumen yaan ma' tu yoksaj óoltiko'ob le kilí'ich
tuukulo'obo', lela' u xookil bix chúumpajik le
kaaja', u ts'ook ba'ax tu ya'alajo'obe' maanal
80 ja'abo'ob chúnuk le chan kaaja'.

*Ts'íibta'an tumen: Jka'ambesaj Moisés Canul y Estrella
Utskiinsa'ab u ts'íibil tumen máaxo'ob ku meyaj IEAEY*

Ts'a jump'éel t'o'ol tu yáanal le
t'aano'ob ku ye'esik tu'ux yaan
waba'axo', ku ts'o'okole' ka ts'íibtik
ti' a cuaderno, le ku ye'esik naats'o'
much'kiinso'ob chéen jump'éel tu'ux,
much'kiins xan le ku ya'alik náach
yano', beyxan kan a beetik ti' le ku
ya'alik u k'aaba' ba'al ma'atech u
yila'alo'.

*Suutnen ti' U áanalte' nukuch máak ka a beet
uláak' meyajob.*

Tsikbalil China

*Kaan, chan k'oxol
yéetel kosom¹⁰*

Úuch ka'ache' ku tsikbalta'ale' juntúul
ch'iija'an máak ya'ab ba'alo'ob u
yojéeltmaje' táan u k'a'am xokik le kilí'ich
coran ti' le mezquitao' ka chíikpaj aktáan
ti'e' juntúul nuxi' kaan táan u ye'esik u nukuch
ts'a'ay, ka tu ya'alaj ti' le nojoch máako':

–In k'áat in jaant le ki'iki' bak' yaan yóok'ol
kaaba'. Bey teeche jach a wojel ya'abkach
ba'alo'obo', beet uts a wa'alik teen
máakalmáak u jach ma'alobil.

–Pa'atiki' –tu ya'alaj le j-ojéelal máak ti'o' –yáax
táanil yaan in túuxtik le chan k'oxola' ka u túunt
le jejeláas bak'o'obo'. Ken u ts'a k ojeelt ba'ax
bak'il le jach ki'o' kin wa'alik teeche.

–Le j-ojéelalo' ka jbin tu yiknal juntúul jmeen
máaskab ka tu k'áataj ka ts'a'abak ti' le chan
k'oxolo' jump'éel yaach jach yaan yeej yéetel
puputs'kil beeta'an yéetel hierro. Ka ts'o'oke'
ka tu ya'alaj ti' le chan k'oxolo' ka xi'ik u túunt
le jejeláas bak'o'obo'.

¹⁰ De Prada Samper, José Manuel, *Mitos, cuentos y leyendas de los cinco continentes*, SEP- Editorial Juventud, México, 2002, pág 65.

Káaj u yáak' abtale', le chan k'oxolo' ma' suunaki', ka jo'op' u chi'ichnaktal le j-ojéelalo'. Tumen jach taak u yilik u séeb bin le kaano', ka tu túuxtaj xan le kosomo' utia'al u kaxant le k'oxolo' ka u k'áat óolt ti'e' ka séeb suunak.

Ka jk'uch le kosom yiknal le chan k'oxolo' ku yilike' leti'e' láayli' u ts'aamaj u yóol u túunt le jejeláas bak'o'obo', le chan ch'íich'o' istikya páatchajik u beetik u yu'ubal u t'aan.

–Ma'alob –tu ya'alaj le kosomo', ka béeychaj u yu'ubal tumen le chan ik'elo' –bulk'iin chéen túuntaj bak' ka beetik. Walkila' ts'o'ok a wojéeltik ba'ax bak'il le jach ki'o'.

–Ts'o'ok in túuntik tuláakal bak'o'ob –tu nojba'altuba le k'oxolo', –ts'o'ok in woksik tin wóol u bak'el wiinike' leti' le jach ki'o'.

Ka tu yu'ubaj le kosomo' sajakchaje', ka tu tukultaj: wa le mejen xuluba' ku bin u ya'al ti' le j-ojéelalo', le ba'ala' yaan u suut jump'éel nojoch loobil ti' le wiiniko'obo'. Ma' tu tukultaj ka'atéeni', le kosomo' tu pulajuba yóok'ol le k'oxolo' ka tu jáampaytaj yéetel u koj u yaak'.

Ka jk'ucho'ob tu táan le j-ojéelal yéetel le kaano', le yáaxo' tu k'áat chi'itaj ti'ob: –tu séeba'anil, tu séeba'anil, a'ale'ex teen máakalmáak le bak' jach ki'o'.

Le chan k'oxol mina'an u yaak'o' chéen juum páajchaj u beetik:

Mmm, mmm,mmm.

Le kaano' chéen ma' jaaj u yichi', ja'ak'a'an u yóol.

Leti' túun ka t'aanaj le kosomo'.

–Le k'oxolo' táan u ya'alike', jool, jool, jool,...
kin tukultike' u k'áat ya'ale' wa taak a jaantik
ma'alob bak'e' k'a'ana'an a bin ti' joolo'ob
tumen ti' ku kuxtal ch'o'obi', u bak'elo'obe'
leti' le jach ki'o'.

–Je'elo' ma'alob -tu ya'alaj túun le j-ojéelal
ti' le kaano' -bejla' tak ti' tuláakal a kuxtale',
je'el u páajtal a tséentikaba yéetel u bak'el
ch'o'obe'.

–Le ka jbin le kaano' le kosomo' tu tsolaj ti' le
j-ojéelal ba'ax úucho'.

–Je'elo' –tu ya'alaj le j-ojéelal ti' le kosomo'
–Teech u jach yaabilal láak'tsil le winiko'obo'
tumen ts'o'ok a tseliko'ob ti' jump'éel noj
loobil, tu yo'olal le je'elo' je'el u páajtal a kuxtal
naats' tu'ux kajakbalo'obe'.

Le beetik tak bejla'a' le utsil kosomo'obo'
naats' ti' le wiiniko'ob ku kuxtalo'obo'.

Sut t'anta'ab tumen:
Amedée Collí Collí

33

Chontal tsikbal

Jmáas u náakomil ba'ate'el¹¹

Ku tsikbalta' al bine', le máaso' táan u seen
k'aay, ka tu yilajuba yéetel le báalamo, leti'e'
ku k'uuxil tumen ken u yu'ub le k'aayo' bey u
yóol oka'an ichil u xikine'.

Le báalamo' tu ya'alaj túun -Ba'ax ku beetik le
chan ba'alche'a' yaan in kiinsik.

-Teche' ma' biin a kiinseni' tumen ma' táan
a béeytal; tene' ts'o'ok in ba'ate'el yéetel
ba'alche'ob máanja'an nuuktakilo'ob ti'
teech.

Le báalamo' p'u'uje' ka tu ya'alaj ti':

-Ba'ax ba'alche'ilech, jach chéen in ts'aik
in mo'ol ta wóok'ole' kin pech'ikech, jach
mixba'alech ti' teen. ka núuka'ab ti tumen le
máaso': -Ma' táan a páajtal tin wéetel, wa a
k'áate' ko'ox ba'ate'el:

-Ko'ox ba'ate'el túun, chéen ba'ale' bix ken k
beetej. -Tu ya'alaj le báalamo':

-Teche' ka taasik a wéetailo'ob beyxan teen.

¹¹ Coord. Tello Díaz Martha. *Relatos Chontales. Lenguas de México*, N°. 2, SEP-DGCP, México, 1994. Pág. 89.

–Sáamal k much'ikba te' k'áaxo', k káajsik le ba'atelo'.

–Ma'alob túun, sáamal k tsaik ti', tia'al k ilik máax kun béeytal.

Tu séeblakil jbin le báalam u ya'al ti' tuláakal le nukuch ba'alche'ob yano'ob te' k'áaxo'.

Tu much'kiinsaj u baatsilo'ob. Ichil le t'a'ano'obo' yaan t'u'ulo'obi', kitamo'ob, yéetel kojo'obi'; bey tuláakal le nukuch ba'alche'ob yano'ob te' k'áaxo' páayt'anta'abo'ob ka u much'ubao'ob kéen sáaschajak ti' uláak' k'iino'.

Ka'alikil xan le jmáaso' bin u ya'al ti' jejeláasil xuuxo'ob yéetel ti' tuláakal le mejen ik'elo'ob jach yaaj u chi'ibalo'obo'.

Ti' u sáastal tu jeel k'iine', te' k'áaxo' k'ucho'ob le ba'alche'obo'; le jmáaso' káaj u yustik u jom ba'ate'el, ti' jun múuts' ichile' káaj u chiíkpajal ya'abkach ba'alche'ob, u láak'tsilo'ob le báalamo'.

Ba'ale' u múuch' k'atunil le jmáaso' ma' chiika'an tú'ux yano'obi'. Láaj ti' u ta'akmajuba'ob tu k'ab le che'obo', ka jbán ya'abkach xuuxo'obe' wáak' le ba'ate'elo'.

Chéen ti' jun súutuke' báak' pachta' abo' ob
tumen le xúuxo' obo'. Yaan ook ichil u xikino' ob
yéetel u chi'obi', búukpaj u paacho' ob yéetel
u nejo' ob, bey xan tuláakal u wiinkilalo' ob.

Le báalamo' ikil u kukulchi' ita' ale' tu ch' enaj u
ba' ate' el yo' olal u la' achtikuba.

Beyxan le kojo' ma' táan u kaxantik bix u
ba' ate' el.

Chéen tumen naats' yaan jump' éel wóol ja' e'
láaj ooko' ob ichil, yo' olal u tokikuba' ob ti' le
toopo'.

Ka ts' o' ok le ba' ate' elo' tuláakal le
ba' alche' obo' tu ya' alajo' obe' le jmáaso' leti'
u jnakomil ba' ate' el, tumen tu ts' áancha' ataj u
pool le báalamo'.

Bey túuno' tak bejla' e' le báalamo', ku
chi'impoltik tuláakal le mejen ik' elo' ob ku yaj
chi'ibalo' obo'.

Gobierno del Estado de Tabasco

Sut t'anta'ab tumen:

María Floridelma Chí Poot yéetel Gonzalo Pech Chuc

Anécdota maya

U jelpajal u kuxtal wíinik

Ka'ach úuche' ku ya'alik to'on k chiiche':
 "paalale'ex ts'ae'ex ten u náajche'il le
 k'áak'o' yo'olal ma' u tu'upul".

To'one' k téetik u jach polokil le si'o' k ts'aik
 k'áak', kéen t'a'abak tu beele' yéetel u chéen
 jóok'ol u chúukile' k mukik yéetel u ta'anil,
 beyo' kéen sáasak ti' uláak' k'iine' láayli'
 t'aba'ane'.

Bejla'e' in chiiche' u mechail u estufa ku t'abik.

Ku ya'alik xan to'on ka'ach in chiiche': "ts'o'ok
 u yáak'abtal paalale'ex t'abe'ex le chan
 tsuubo', wa ma'e' yaan xan kib, t'abe'ex...
 je'el máakalmáake'.

To'one' k u'uyik beyo' k t'abik le chan
 tsuubo', tumen lelo' ku máan áak'ab t'aba'an.

Bejla'e' kéen áak'abchajake', to'one' k jáan
 t'abik le léelem sáasilo'ob yaan t najilo'.

Oknaj k'iine' ku ya'alik xan to'on in chiiche':
 "táan u yáak'abtal paalale'ex, ts'o'ok wáaj
 a ts'aik'e'ex a k'u'ume'ex k'áak', wa ma'e'
 ts'ae'ex tumen sáamale' yaan u k'a'abéettal
 juuch' utia'al u pak'achta'al u waajil u yo'och
 le jmeyajo'obo'.

To'one' k u'uyik beyo' k ts'aik k k'u'um yéetel
ma' k cha'ik u jáabal le k'áak' chéen beyo',
yéetel le jmeyajo'obo' kan suutnako'ob ich
koole' k'íinaj waaj ken u jaanto'ob.

Bejla'e' kéen sáasake' to'one' k jáan tojtáantik
tu beel u najil tu'ux ku beeta'al le u waajil ix'iim
utia'al kombilo', tumen bin u ka'aj úuchul uk'ul
wa janal.

Ku ya'alik to'on xan ka'ach in chiiche': "paalale'ex
ts'o'ok u xu'upul to'on nal, sáamale' mina'an
utia'al k'u'umtbili', mix utia'al le aalak'o'obo'.

To'one' kéen k u'uy beyo', ma' píik'ik ts'o'ok k
k'uchul ich kooli', utia'al k jochik u k'u'um k chiich.

Bejla'e' kéen éek'same'enchajake' táan k
kaxantik u beel tienda, utia'al k manik ix'iim u
k'u'umt k chiich, kex laab...

Ts'íibta'an tumen: Valerio

Utskiinsa'ab u ts'íibil tumen máaxo'ob jbeet le áanalte'a'

Ts'a jump'éel t'o'ol tu yáanal le t'aano'ob ku ya'alik
máax tia'alintik waba'axo', ku ts'o'okole' ka ts'íibtik ti'
a cuaderno, much'kiinso'ob ti' jump'éelili' tu'ux le ku
ya'alik chéen jump'éel ba'al wa juntúul máako', ku
ts'o'okole' ka much'kiinsik le ku ya'alik ya'abo'.

*Suutnen ti' U áanalte' nukuch máak ka a beet uláak'
meyajo'ob.*

Úuchben tsikbalil India

Ch'o' su'ut ch'úupalil'¹²

Juntéenajeake' juntúul Brahmán (jK'iin) ku máan u xíimbal tu báak' paach jump' éel péetkatja'e', ka tu yilaj u lúubul juntúul ch'o' tu yiknal u yooko'ob póots'kojta'ab tumen juntúul box ch'íich'.

Tu ch'a'aje', ka tu bisaj tu yotoch; ts'o'ok túune' tu k'áat óoltaj ti' le k'ujo'obo', ka su'utuk ch'úupalil. Bey úuchiko'.

Máan jayp' éel ja'abo'obe', le ka tu yilaj ts'o'ok u k'uchul u k'iinil u yatanta'ale', tu ya'alaj ti': Yéey ti' tuláakal u sijnáalil yóok'ol kaab, le máax kun jach utstal ta wiche', kin séebchi'itik teche' je'el in ts'o'okbesik a beel tu yéetele'.

Ka tu núukaj le ch'úupalo': in k'áat juntúul íicham jach mu'uk'a'an tu yo'olal ma' u t'onkiínta'al.

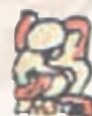
–Leti' túun le k'iin a k'áato'. –Tu ya'alaj le Brahmano'.

Ti' uláak' k'iine' tu ya'alaj ti' le k'iino': In ch'úupale' u k'áat juntúul íicham mix bik'in béeyak u t'onkiínta'al, a k'áat wáaj ts'o'okol a beel tu yéetel.

–Le k'iino' tu núukaj: –Le múuyalo' ku xu'ulsik in muuk', xeen a wil leti'.

Le *Brahmano'* bin xan u k'áatchi'it le múuyalo'. Le múuyalo' tu núukaj: –le iik'o' ku meentik in bin je'el tu'uxak u k'áate'.

¹² Anónimo. *Código de Manú*, F.C.E, México, 2000, pág. 26.

Le ch'íja'an máako' ma' xu'ul u yóoli', tu k'áat óoltaj ti' le iik'o' ka ts'o'okok u beel yéetel u ch'úupal, ba'ale', le iik'o' tu ya'alaj ti'e' ku tse'elel u muuk' tumen le witso', ka jbin túun u yil le witso'.

Le witso' tu ya'alaj: –Ch'o'e' jach asab mu'uk'a'an ti' teen, ma' táan a wilik ku jo'oyo'oliken tuláakal tu'ux, beyxan ku yokol tin wíinkilal.

Le ch'íja'an máako' bin túun u kaxant le ch'o'o', ka tu ya'alaj je'el u ts'o'okol u beel yéetel le ch'úupal, tumen úuch bin jo'op'ok u kaxantik u núup.

Le *Brahmán* ka ook tu yotocho' tu k'áataj ti' u ch'úupal wa je'el u ts'o'okol u beel yéetel le ch'o'o', leti'e tu éejemtaj tumen le ch'o'o' asab mu'uk'a'an ti' le múulo', le je'ela' ku tselik u muuk' le iik'o' tumen le iik'o' u yuumil le múuyal balik le k'iino'.

Ka túun tu tukultaj le utsil máaka': Tu'ux yaan in pool ka tin k'áataj ka su'utuk ch'úupalil le ch'o'a, ka tu k'áat óoltaj ti' k'uj ka su'utuk ka'atéen ch'o'il je'elbix ka'ache', Bey túun úuchiko'.

Lik't'aanil Mazahua

K'aay ti' in kaajal ¹³

Bejla'e' kin k'aay ti' in kaajal

Tumen ti' síijo'ob

In yáax náayo'obi'

U k'iinil a witso'obe'

Tu yilajo'ob in nojochtal.

Kili'ich lu'um, tu'ux ch'iij

In yuumo'ob tia'al

u sáastabal

tu yilo'ob xan

in wáalkabil.

In kaajal le kéen máanaken

Ta ka'ano' u ch'oj boonil

Ku ya'abtal ti' in wicho'ob,

a múuyalo'obe' tu ka'ansajeno'ob xan
boon.

Bejla'e' je'el bix xan in na'e',

xchuuyen, ti' tech in yaakunaj

kaaj síijo'ob in yáax eek'bejo'ob.

Bejla'e' ka'anal in wich

in bisik ti' in nóoko'ob le áak'abo' yéetel le kiino'

u nikte'ilo'ob le k'áax tin jéech'ebo'

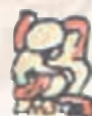
je'el bix in na'e'.

Agustina Mondragón Paulino.

Mazahua, lik' t'aan yéetel máak'a'ant utsil ba'alo'ob

Sut t'anta'ab tumen:

Gaspar Maglah Canul.

41

¹³ Revista México Indígena, Nueva Época, Vol. 2 N° 5, Septiembre, CDI, México, 2003, pág. 55.

Anécdota maya

T'ok k'úuts kin beetik ka'achij

Tene' le ka tin wu'uyaj ts'o'ok in chan nojochtale', ka jbinen Catmis, kin k'uchule' ka jo'op' in máan meyaj.

Sáansamal samat pik'sáasil kin bin tumen chéen t'ok k'úuts kin beetik.

Chéen juntéenake' ku ya'alik ten juntúul nojoch máake':

-Xi'ipal, teche' sáansamal táan u piik'il táan a bin, mix wáaj túun ba'al ka wilik te' bejo'.

Tene' ma' in wojel wa yaan ba'al te' bejo', mix juntéen xan in wu'uyej. Sáansamale' in jéentantmaj in ts'oon táan in bin, beyo' ma' sajakeni'. Óoxlajun ja'abo'ob yaan ten le k'iino'ob je'elo'.

Chéen juntéen túune' ka tin wu'uyaj bix u juum u taal u yawatta'al tsíimino'ob, yéetel wakax, táan u juum u taal u yéemelo'ob te' pu'uko'.

Kin wa'alike': tu'ux túun ken in ta'akimba ti' le ba'al ku taala', tumen áak'ab, kin wa'alike'

yaan tu'ux in wokol, tumen yaan u múumuch' al
xya'ax jalal che', te' tu'ux kin máano'. Táan u
kilim le iik' táan u taalo', táan u juum le máak
xan táan u taal yéetel u tsiimino', táan u wak'ik
u chicote táan u taalo'ob.

¡Ay xiib! U'uy wa bix u juum u taal u yawat,
chéen ja'alil wakax yéetel tsiimine'. Je'elo' le ka
jk'uchen túun te'elo', ka j-ooken ichil le xya'ax
jalal che' in ta'akimba beyo', tumen tin wu'uyik
u taal le ba'alo'obo', wa tumen áalkabil kan
máanako'obe', ku jéentantikeno'ob wale'...
ba'ax, ma' tin wilaj jumpuli'i'.

Ka tin wu'uyaje' ts'o'ok u manchajal u bino'ob,
xaman. Kin wa'alike': -Ja'alibe', ts'o'ok u láaj
máan le ba'alo'ob wala'-. Ka jóok'ene' ka
jo'op' in bin.

Ku sáastal túun ka suutnajene', kin paktik le
tu'ux tin wu'uyaj ku xanabcha'atiko'ob le
k'áaxo', mixba'al máanja'ani'.

Je'elo' ka túun a'ala'ab tene' u waya'asil
bin le jléej wakaxo'ob ku máano'obo', leti' le
jmáano'ob te'elo', bin tu beetajo'ob.

Tsikbalta'ab tumen: Pedro Ucán Puc

Tu kaajil: San Diego, Akil, Yucatán.

Ts'íibta'ab tumen: Felipe de Jesús Dzul Can

Utskiinsa'ab u ts'íibil tumen máaxo'ob ku meyaj IEAEY.

Ts'a jump'éel t'o'ol tu yáanal **le**
t'aano'ob ku ya'alik máax beetik
waba'ax chéen tu juuno' yéetel le
máax beetik waba'ax ku bino'ob tu
ts'ooko', ku ts'o'okole' ka ts'íibtik ti' a
cuaderno, tu ts'ooke' ka ts'íibtik máax
beetik waba'ax.

Suutnen ti' U áanalte' nukuch máak ka a beet
uláak' meyajo'ob.

Tomado del libro: *Del sabucán del abuelo. Narrativa Maya*, Feliciano Sánchez Chan, Instituto de Cultura de Yucatán del Gobierno del Estado de Yucatán, 2001, Mérida, Yucatán, México, pág. 55.

Suukbe'en tsikbalil ich maaya

Bix úuchik u káajal u ch'i'ibal u yik'el kaab¹⁴

Ku tsikbalta'ale' jach úuch ka'ache', tuláakal le ba'alche'obo', ch'i'ich'o'ob, péepeno'ob yéetel kaabo'ob ku kuxtalo'ob ichil le noj k'áaxo', jach uts u bisikubao'ob, ichil ki'imak óolajil ku kuxtalo'ob.

Chéen ba'ale' jump'éel k'iine', le nukuch che'obo' loolnajo'ob; le xuuxo'ob yéetel péepeno'obo' ti' ku máan u xik'nalo'ob ichile'; le mejen ch'i'ich'o'obo' jach taak u meentik u k'u'ob; uláak'o'obe' táan u máan u kaxantiko'ob mejen jool tu'ux kun je'ob; uláak'o'ob xane' kex istikyaje' táan u joliko'ob u chuun che'ob utia'al u meentik u yotocho'ob.

Chéen ba'ale' yaan u téenelo'obe' ichil u meentik u joolo'obe' ku k'askúunsiko'ob u najil uláak' ba'alche'ob, je'el bix úuchik ti' le kolonte'o', tumen ka tu meentaj u joole', tu jolaj u chan pak'il tu'ux yaan u kaabil juntúul chan k'áaxil kaab, ka choojnaj tak lu'um ka tu bulaj.

¹⁴ Sánchez Chan, Feliciano. Del sabucán de mi abuelo, narrativa maya, Proyecto: Recopilación de la tradición oral maya de Yucatán, Miatsil Maayáa AC. México 2001. pág.88.

Le ka jmáan le sa'am jo'olo' tu k'óobcha'ataj,
ka tu yu'ubaj tatak'kil u yook, ku táak'al tikin
le'obi' le ka tu yóotaj u luk'esik yéetel u ni'e'
tu yu'ubaj máan ki'ibok yéetel ch'ujuk, ka tu
ya'alaj beya':

Mmm. le ba'ala' jach kin wu'uyik u book, ki'
bakáan, tu jeel k'iin ken in wu'uy u booke'
yaan in kaxtik in jaantej.

Bey tu meentilo', wa yáanal lu'um ku yu'ubik u
jóok'ol u booke' ku páanik, wa ti' u paak' xuux
yane' ku jatik utia'al u jaantej.

Bey túuno' tak ka suukchaj ti' u jaantik kaab,
ba'ale' jump'éel k'iine' le jejeláasil xuux
yéetel kaabo'obo' náak yóolo'obe' ka káaj u
ts'íikilo'ob ka jbino'ob u tako'ob u pool ti' u
yuumil le k'áaxo'. Ka jk'ucho'obe' tu
ya'alajo'ob ba'ax bin u beeto'ob. Ka
jnúuka'ab ti'ob beya':

–Ba'ax túun a k'áate'ex.

–To'one' ba'ax k k'áate' ka ts'a to'on waba'ax
tia'al k tokikba ti' le meentik to'on loobo'.

–Mejen ik'ele'ex wa ka wojéelte'ex tene'
jach máan in p'ekmaj le ba'ate'elo'obo'. –tu
ya'alaj u yuumil le k'áaxo'.

Nojoch yuum ba'ax túun je'el u páajtal k
meentike', leti'obe' máan nuuktako'ob to'one'

jach mejentako'on, ts'a to'on le ba'ax k k'áatik
techo'.

Ma'alob -ki bin u yuumil le k'áaxo' - chéen
ba'ale' bik a wa'ale'ex wa ma' tin wa'alaj
te'ex, ba'ate'ele' yéetel ba'ate'el ku
bo'ota'al, le beetike' mina'an ts'o'okol ti'.

Ka tu yu'ubajo'ob le núuk t'aana' tu paaklan
yilajubao'ob.

-Ba'ax ka wa'alike'ex.

-Tene' ts'a ten jump'éel ma'alob naj -ki bin le
k'áaxil kaab ti'o'. Ka jts'a'ab ti' jump'éel jobon
che' utia'al u kuxtal.

-Tene' in k'áat in meent in najil jach taamil -ki
bin uláak' yik'el kaab.

-Teche' bejla'e' yáanal tuunich ka bin kajtal.
-tu ya'alaj u yuumil le' k'áaxo'.

Ti' uláak' kaabo'obo' ts'a'ab yaacho'ob,
chéen ba'ale' ma' a'ala'ab ti'obe' wa kéen
chi'ibalnako'obe' tak u choochelo'ob kun
jóok'ol pak'te' yéetel u yaacho'ob.

Le beetike' jach ya'abkach le xuuxo'ob yéetel
kaabo'obo' tak u choochelo'ob ku jóok'ol kéen
chi'ibalnako'ob, ku beetik u séeb kíimilo'ob.

Sut t'anta'ab tumen:
Amedée Collí Collí

Kastelan Iik't'aanil balkaab

Áak yéetel síinik¹⁵

Ichil jump' éel ch'e' ene' juntúul áake'
ti' juntúul síinik ku ya' alik:
–Te' tu k'iinilo' ob ke' ela'
a' alten ba' ax ka jaantik in weetchi'i
–Kin jaantik trigo, tu núukaj,
ixi'im yéetel uláak' neek'o' ob,
tumen tu k'iinil síis óolile'
in kúunche' ob kin chupik.
wáay, ki' óol ti' techi'
Le áako' k' as p' uja' an tu ya' alaj
ma' alob kuxtalil túun yaan tech
Jach a yaabiltmajaba
Ka' alikil tene' jach óotsilen
Ichil le ch'e' en je' ela'
Tuláakal le ja' obo'
chéen waba' ax kin jaantiki'.
–Ti' túun le buka' aj k'iino'
ba' ax ka beetik, tu k' áatchi' itaj le síiniko'.

¹⁵ Comp. Hiriart Berta. Fábulas clásicas. Antología, Editorial Lectorum, SEP 2002, pág 55.

Le áako' ku núukik:

–U jaajile' tene', sáansamal

táan in wenel ichil le chak luuk'a',

ma' jach suuk in wila'al

in maan in jíltikinbai'

–Je'elo' ma' chéen yaj óoltik

Tu núukaj le chan síiniko'

Ti' le wi'ij ka wu'uyiko',

mix xan le k'aasil ku bin techo';

tumen, bey ts'a'abanilo',

ojéela'an xan tumen wíinik,

le máax ma'atech u meyajo',

yaj óotsilil ch'a'apachtik.

José Joaquín Fernández de Lizardi.

Sut t'anta'ab tumen:

Gaspar Maglah Canul.

Ts'a jump'éel t'o'ol tu yáanal le
t'aano'ob ku ya'alik máax beetik
ba'ax ku yúuchulo', le je'elo'oba' ku
yáanta'alo'ob xan, ku ts'o'okole' ka
ts'íibtik ti' a cuaderno, tu ts'ooke' ka
ts'íibtik máax beetik le ba'ax ku
yúuchulo'.

*Suutnen ti' U áanalte' nukuch máak ka a beet
uláak' meyajo'ob.*

Maaya k'aay

Chan Alux¹⁶

Kananta'an in kool
kananta'an jats'uts
kananta'an tumen
juntúul chan alux.

Ti' ka'anche' kin jóok'sik
saka' ti' u yuk'ej
kin wa'alik ti': "le in koola"
kanant túun ti' ten".

U tsikbalil u noj kaajil Morelos México

Tequesquitengo¹⁷

Ku tsikbalta'ale' jump'éel k'iine' juntúul u
kajnáalil Tequesquitengoe', jump'éel chan kaaj
yaan tu lu'umil Morelose', béeychaj u k'ajóoltik
le k'áa'nabo', jp'áat jach jak'a'an u yóol tu
yo'olal u nojochil yéetel u jats'utuil le ba'ax tu
yilajo'.

50

¹⁶ Ac Chi, Sandra Guadalupe. *K'aay yéetel tsikbalo'ob. Cantos y cuentos en maya*, SEP, México, 2002, pág. 22.

¹⁷ Herrera Mario. *Lecturas de Morelos*, INEA-SEP, 1988, p. 20.

–Ay, wa ka yanak teen u páajtalil utia' al
 in taasik in watan yéetel in mejen paalal u
 k'ajóolto'ob le k'áa'naba'; chéen ba'ale' bey
 jach jump'íit kin náajaltiko' ma' táan u
 chukpajal teen u tojol –tu yaaj óoltaj le xiibo'
 –Jach chéen ba'ax je'el u páajtal in meentike'
 in bisik ti'ob jump'íit u ja'il ich jump'éel sáas
 chúuj tu yo'olal u k'ajóoltiko'ob. Ku ya'ala'ale'
 wa ka mu'ukuk táankabe' je'el u páajtal u
 síijil jump'éel chan k'áa'nab te'elo'. Kexi' wa
 jaaj le je'elo'. Buka'aj túun utsil ka yanak ti' in
 paalalo'ob, jump'éel k'áa'nab tu yáanal le
 guamúuchilo'.

Táan u tukultik le je'ela' ka tu chupaj jump'éel
 sáas chúuj yéetel u ja'il le k'áa'nabo' ka
 suutnaj tu kajtalil, tu'ux jk'uch yéetel ki'imak
 óolal u tsikbalt ti' u bailo'ob le u jach jats'utsil le
 k'áa'nabo'. U tsikbalo' tu meentaj u jak' óol u
 mejen paalal. Ka ts'o'ok u ki'imak óolil u
 tsikbale' bin u muk le sáas chúuj yaan u ja'il
 k'áa'nab ichilo'; ka tu tu'ubsajo'ob.

Ba'ale' ti' jump'éel ja'atskab k'iine', jump'éel
 jela'an juum ajso'ob. Jóok'o'ob te' táankabilo'
 yéetel jak'óolile' tu yilajo'ob te' tu chúumuko'
 táan u tuul jump'éel sayab ja', ku juum je'el
 bix u kuklil le k'áa'nabo'. Je'el u ya'ala'ale'
 jump'éel k'áa'nab ku k'aaye'.

Beetchaj jump' éel nojoch ets' ekbal ja' tu
bulaj u táankabil le najo', káaj xan u bulik jéem
bejo' ob tak ka jk' uch tu k'íiwikil le kaajo'. Mix
máak na' atik le jela' an ba' al ku yúuchulo',
chéen ba' ale' le buululilo' táan u bin u
nojochtal, tak u bulik tuláakal le najo' obo'. Le
wíiniko' obo' yanchaj u kaxantiko' ob tu' ux u
ta' akikubao' ob tu ka' analil le witso' obo', tu' ux
tu yilajo' ob u bin u búulul u p'íich le k'ujil najo',
ka' alikil u kuklil le ja' o' ku beetik u tsatsak' ankil
le jóomk' olom ku ye' esik u xu' ulul le kaajo',
yéetel u síijil jump' éel k' áa' nab. U k' áa' nabil
Morelos.

Ku ya' alik le u tsikbalilo' bey úuchik u síijil u
chichan k' áa' nabil Tequesquitengo. Yaan
máax a' alike' tu k'íinalil u chíinil k'íin ka' alikil
u t'úubulo' yéetel le samal iik' ku meentik u
peek le ja' o', ku yu' uba' al u tsatsak' aankil u
jomk' olomil le k'ujil najo' bey táan u payalchi'
tu taamil le chichan k' áa' nabo'.

Mario Herrera
Sut t'anta'ab tumen:
Amedée Collí Collí

Kastelan iik t'aanil balkaab

Jkanaan taman jach yojel báaxal tuus¹⁸

Juntuul jkanaan taman ku tséentik u yaalak' o' ob náach te' kajtalilo' jach suuk u meentik le báaxal t'aana'; ku yawattik táan u jaanta' al u yaalak' tamano' ob tumen le lobo' ku yawat k'áatik ti' u yéet kajnáalilo' obo' ka áanta' ak.

Ka'atéen wa óoxtéen, le u yéet kajnáalilo' ob, jak'a'an u yóolo' obo' ku bin u yáalkabo' ob u yáanto' ob, kéen k'uchuko' obe' ma' jaaji'. Chéen ba' ale', jump' éel k'iine' le lobo' obo' k'ucho' ob jach tu jaajil, ka'alikil táan u jaanta' al u yaalak' o' obo' táan u jatik u kaal yaawat ka xi'ik áantbil, chéen ka'an aawat, tumen le u yéet kajnáalilo' obo' tu tukultajo' obe' chéen táan u báaxal tuus, le meentike' ma' jbino' ob u yáanto' obi'. Bey úuchik u ts'o' oksa' al tuláakal u yaalak' le óotsil jkanaan tamano'.

Le iik' t'ilil t'aana' u k'áat ya' ale' le jach u yojelo' ob tuuso' chéen jump' éel ba' al ku yúuchul ti' ob, mix máak oksaj óoltik ba' ax ku ya' aliko' ob kex túun wa jaaj.

*Esopo
Sut t'anta'ab tumen:
Amedée Collí Collí*

53

¹⁸ Selección Hiriart, Berta. *Fábulas clásicas. Antología*, SEP-Editorial Lectorum, México, 2002, pág

Tsikbalil Africa

Bix úuchik u p'ektikubao'ob miis yéetel ch'o'¹⁹

Tu k'iinilo'ob uts ka'ach u bisikubao'ob miiso'ob yéetel ch'o'e', yanchaj jump'éeel búulkabal, le áalkab ja'obo' tuulnajo'ob ka tu bulaj tuláakal le lu'um yéetel le k'áaxo' ka jk'áax le cháako'. Le miis yéetel le ch'o'e' táan u páaniko'ob u yo'och ts'íino'obe' ka búulo'ob. Ti' jp'áato'ob tu juunalo'ob tu ka'analil le pu'uko', ma' u yojelo'ob bix kun suuto'ob ti' u kajtalilo'obi'.

Le miiso' tu k'áatchi'itaj túun beya' -Ba'ax ken k beetej.

-Yaan ten jump'éeel tuukul, -tu núukaj le ch'o'o'-Kux túun wa k beetik jump'éeel tsáajche' yéetel u che'il le ts'íino'.

Le miiso' tu éejemtaj ba'ax tu ya'alaj uláak'o' ka tu káajsajo'ob u meyajtiko'ob le tsáajche' yéetel u che'il le ts'íin tu molo'ob bul k'iino'.

Ka tu ts'o'oksajo'ob le tsáajche'o', tu pulajo'ob ichil le ja'o', ka jbino'ob tu tojil u najilo'ob. Tumen ka'analchaja'an le ja'o' chaambéelil úuchik u bin u báabche'ob.

Báabche'enajo'ob, tak ka jach wi'ijchaj le
ch'o'o' ka túun káaj u jaanwwtik jun chan xéet'
le tsáajche'o'.

-Ba'ax ka meentik -k'atchi'inaj le miiso'.

-Wi'ijen le beetike' bin ka'ajen in k'ux jun chan
xéet' le tsáajche'a' -tu núukaj le ch'o'o'.

-Le je'elo' ma' túun -tu yawattaj le miiso' -ma'
p'atik a báabche'.

Ka áak'abchaje', le miiso', ka'ana'an le ku
báabche'e', tu jupaj u yaawatile' ka jweeni.

Le ch'o'o' ka tu yilaj ts'o'ok u wenel u yéetailo'
ka jo'op' u k'uuxil.

Jach máan u k'abil u néet'ike' ka tu potaj
jump'éel jool tu chúumukil le tsáajche'o',
ts'uuuum, ka túun búulo'ob. U yutsile' naats'
yano'ob tu jáal le ja'o'. Yéetel muk'yajile'
jk'ucho'ob yóok'ol lu'um, je'el túuno' le miiso'
p'uja'an yéetel le ch'o'o'; ka tu ya'alaj ti'e':

Bejla'e' teen kin jaantikech.

-Láaj luuk'chaja'anen. Páak'ten junsúutuk
waye' bin in ka'aj in p'o'inba -ku t'aan le
ch'o'o', ka samk'aj tu yáaktun.

Ka tu tukultaj u sutik loob yéetel loob ka báaj u páak't u jóok'ol tu yáaktuno', tak ka tu yilaje' chéen tu'usij. Yo'olal le ba'ate'ela' le miis yéetel le ch'o' u p'ekmajubao'ob tak bejla'e'.

*Sut t'anta'ab tumen:
María Floridelma Chí Poot
yéetel Gonzalo Pech Chuc.*

Suukbe'enil tsikbal maaya

U tsikbalil juntúul ki'ichpam ch'úupal

Juntéen bine' u yuum juntúul ki'ichpam ch'úupale' u k'áat u ts'o'okbes u beel yéetel juntúul xi'ipal, tumen leti'e' ma' u yaakuntmaj le chúupalo', le ch'úupal xana' ma' u k'áat ts'o'okol u beel yéetel le xi'ipalo', le beetike' tu tukultaj u púuts'ul ti' u yuum yo'olal u náachtal xan ti' le xi'ipal ken u yíichant ka'acho'.

Jumpéel k'iine' jóok' tu yotoch, ka jbin k'áax yéetel u yalak' peek', ku bin u na'akal yéetel u yéemel ti' pu'uko'ob tak ka jk'uch ti' jumpéel kúuchil tu'ux tu yilaj jump'éel nojoch jool, j-ook

te'elo' tumen tu tukultaje' ma' táan u séeb
kaxta' ali'. Ka j-ooke' ka tu yilaj jump'éel nojoch
kaaj tu'ux yaan ki'ichkelem ba'alo'ob.

U yuume' tu yilaj ma' táan u kaxantike', ka tu
múul tukultajo'ob yéetel le xi'ipal kun ts'o'okol u
beel yéetel ka'acho' ka xi'ik u kaxanto'ob. Le
ka jbino'ob u kaxanto'ob tu'ux ku tukultiko'ob
yano', t'óochpaj u yook le xi'ipalo', le ka tu
sutajuba u yil ba'ax meent loob ti'o' tu yilaj
tu'ux u pe'epe'cha'tmaj le ch'úupalo', leti'
túun ka jo'op' u t'u'ultiko'ob tak ka'k'ucho'ob
tu chuun le pu'uko' tu'ux tu yilajo'ob jump'éel
nojoch jool. J-ooko'ob túuni', mix máak tu
yilajo'obi' ka jóok'ob tu ka'atéen.

U taatáa le ch'úupalo' tu sutaj u paache' ka
suutnaj te kaajo'. Le xi'ipal ich u yaayamilo' ka
ka'a j-ook u kaxantej.

Le ch'úupal u ta'akmajuba ichil le joolo' tu
yilaj jump'éel jats'uts kaaj, ja'ak' u yóol yo'olal
le ba'alo'ob túumbentak ku yiliko', tumen mix
juntéen máanak tu pool wa yaan. Ti' le
súutuko' chíikpaj juntúul u jkananil le kaajo' ka
a'ala'ab ti'e' k'a'abéet u jóok'ol ichil le kaajo',
ma' k'aaynak óoxtéen le t'eelo'.

Le ka jo'op' u píik'ile', le ki'ichpam ch'úupal
ma' tu beetaj ba'ax a'ala'ab ti'o', ka tu
yu'ubaj u yóoxtéen u k'aay le t'eelo', tu yóotaj
jóok'ol áalkabil, ba'ale' ma' béeychaji' tumeen
suutnaj tuunichil, le kaaj xano' súut nuxi' áaktunij.

Ka tu yóotaj okol le xi'ipal ichil le áaktuno' tu yilaj bix u bin u súutul tuunichil le ki'ichpam ch'úupaló'. Taakchaj u yáantik, chéen ba'ale' ma' béeychaji', ka jk'uch yiknale' tuunichchaja'an. Suutnaj túun tu kaajale' ka tu tsikbaltaj ti' u yuum le ch'úupaló', jach ma' úuchchaje' ka jkiim le xi'ipalo'.

Yaan máaxo'ob tsikbaltike' ti' u k'uchul u k'iinilo'ob le kili'ich viernesó' ku yu'ubal u toojol peek' ichil le áaktuno'. Uláak' máaxo'obe' ts'o'ok u yiliko'ob juntúul ki'ichpam ch'úupal ku xache'tikuba tu chi' le áaktuno'.

Kéen xi'ikech Bulukch'e'ene', xiimbalt jump'éeel áaktun ts'aka'an te'elo', yaan a wilik u pe'echak' u yook ko'olel yéetel u yook peek' tu nak' le áaktuno'. Ku ya'alale' ti' bin síij le tsikbala'.

*Beta'ab tumen :Gonzalo Pech Chuc.
u múuch' meyajilo'ob IEEA Q. Roo*

Ts'a jump'éeel t'o'ol tu yáanal le t'aano'ob ku ya'alik ba'ax k'iin wa tu'ux ku yúuchul jump'éeel ba'alo', ku ts'o'okole' ka ts'íibtik ti' a cuaderno ka'ap'éeel t'o'ol, ti' yáax jump'éele' ka ts'íibtik le t'aano'ob ku ya'alik ba'ax k'iin ku beeta'al, ti' uláak' t'o'olo' ka ts'íibtik tu'ux ku beeta'al.

*Suutnen ti' U áanalte' nukuch máak ka a beet
uláak' meyajó'ob.*

Anécdota maya

Lela' bey úuchika'

Lela' úuch táan k luk'ul tu noj kaajil Mexico, ba'ale' utia'al u yokol máak te' kúuchil tu'ux ku líik'il le péepen k'áak'o'obo' yaan u xíixta'al tuláakal le ba'ax ku bisik máako'. Lela' úuch ti' juntúul k láak' Yucatanil máak. Ku ya'ala'al ti' ma'ili' máanak te' joolo'.

–Yaan a láaj jóok'esik tuláakal le ba'ax yaan ichil a nook'o'.

–Ma'alob –tu núukaj.

Ka túun tu jóok'esaj u taak'in, u ch'ililb ts'iib beyxan u k'ax nak' ka ts'a'ab jump'éel nu'ukul ti' utia'al u ts'aik le ba'alo'obo'.

–Je'elo' –a'ala'ab ti' tumen le ko'olel ku kanan joolo'.

–Máanen túun –ku ya'ala'al ti'.

Táan u máan le máaka' ka juumnaj le ba'al ku kaxantik hierro te' joolo'.

–Je'elen te'elo' yaan ba'ax ka bisik. –ku ya'ala'al ti'–

–Mix ba'al -ku núukik-

–Wa'alén te'ela' yéetel líik'es a k'abo'ob ka'anal.

Ka máansa'ab jump'éel ba'al tu wiinkilile' utia'al u kaxanta'al tu'ux yaan le ba'ax beet u juum ba'ax ku kaxantik hierro te' joolo'.

Máansa' ab tu paach yéetel tu tséelil u wíinkilil,
ba'ale táan u máansa' al le ba'al ti' u táanil u
wíinkililo' ka ka'a jumnaj le ba'alo':

–Ba'ax lelo' –ku tuch'ubtal tu chúumuk u wíinkilil
jach yáanal u tuuch.

–Lela' –ku machik te' tu'ux tuch'ubta'abo'.

Ka k'as sublakchaj le ko'olelo' ka tu jáan a'alaj
ti' le máako' u sutmaj u paakat tu jeel tu'ux.

–Ma' we'esik ten in wojel ba'ax lelo'.

–Lela' u ba'alil in k'alik in nook'a' –tu núukaj ti'
u machmaj.

Ka túun a'ala'ab u ch'aik tuláakal le ba'ax
tu jóok'esaj tu nook'o' ka a'ala'ab u máan le
máak te'elo'.

Tu beel u bin kutale' táan u ya'alik beya':

–Le ko'olela' taak u yilik ba'ax yaan ichil in
nook'a', ba'ale' je'el u sajaktal wa ka in we'es
ti'e'.

Bey túun úuchik ti' le máaka' te' tu kúuchil tu'ux
ku líik'il le péepen k'áak'o'obo'.

Fernando Amilcar ku Tuz

60

Ts'a jump'éel t'o'ol tu yáanal le t'aano'ob ku ya'alik
máax o'olal ku yúuchul le t'aano', ku ts'o'okole' ka
ts'íibtik ti' a cuaderno.

*Suutnen ti' U áanalte' nukuch máak ka a beet
uláak' meyajo'ob.*

Maaya tsikbal

Juntúul chi'ibal kaan yéetel juntúul juuj

Tuláakal ba'alo'ob beyo'ob je'el bix u táan
óolta'alo'obe', tumen u páajtalil k tuukule' ku
mixba'alkúuntik le ba'axo'ob ku yúuchul t
wíinkililo'. Lela' jump'éel chan tsikbal ku
jaajkúuntik le ba'ax ken in ch'a'chi'ita'.

Le tu'ux ku yúuchul tuláakal le mejen tsikbalo'obo',
juntéen bine' tu nuptáantajubao'ob juntúul
chi'ibal kaan yéetel juntúul juuj, ka jo'op' u
tsikbaltiko'ob u ba'alubao'ob. Le kaan túuno' ku
nojba'alkúuntikuba yo'olal u loobil u chi'ibal.

–Kéen máanak le kolnáalo'obo', yaan k'iine' ku
taaktal teen in chi'ik juntúuli', wa kin eetik beyo',
u yek'el in chi'ibale' ku beetik u lúubulo'ob ti'
jayp'éel xáak'abo'ob.

–Le je'elo' yaan in wilik utia'al ka in woksaj óoltej.
–tu núukaj le juujo'.

–Je'el ku taal juntúulo' –tu ya'alaj le kaane', –bin
in ka'aj in chi'e, chéen p'el in chi'ike' ka tip'ik a
pool utia'al ka wil ba'ax kun yúuchul ti'.

Ka jnáats' le kolnáale', tu chi'aj u kaal u yook ka
tu jáan ta'akbesajuba; le juuj túuno' tu tip'aj u
pool ichil le xíwo'obo'.

–Aa chan juuj, ts'o'ok a chi'iken, -tu ya'alaj, ka tu lep'aj u yóol u bin.

–Utia'al jump'éel tuuse', uláak' nojoch tuus, –tu ya'alaj le juuj ka tu yilaj mixba'al úuch ti' le máake'; ku ts'o'okole' ka náats' tu yiknal le kaano' ka tu samal a'alaj ti'.

–Oksaj óolt wa ma', in chi'ibale' asab loob ti' a chi'ibal.

–Le je'elo' ma' jaaji', -tu ya'alaj le kaane', e'es teen.

Ma' xáanchaj ka jtíip' uláak' kolnáali', tu beeto'ob je'el bix u yáaxile'; le juuj túuno' tu chi'aj u kaal u yook le máake', ka tu séeb ta'akbesajuba, ikil u tip'ik u pool le kaane' utia'al u yilik wa jaaj ba'ax tu ya'alaj le juuje', ka j-ila'ab tumen le máake', táaj u yawat:

–Ts'o'ok u chi'iken juntúul kaan, ts'o'ok u chi'iken juntúul kaan.

U jach sajakil u yóole' tu beetaj u lúubul jumpatak, yo'olal le ba'ax tu tukultaj úuch ti'o'.

–Kin woksaj óoltik tumen ts'o'ok in wilik. –tu samal a'alaj le kaane'.

–Ts'o'okole' jujuntúulile' jbino'ob tu'ux taalo'ob.

Maaya tsikbal

*Yuum cháak yéetel
u sakabil koolo'ob*

Ichil le úuchben tsikbalo'obo', yaan jump'éeel bóobat t'aan ku ya'alik bine' "Yaan u k'uchul tu k'iin u k'áaxal ja' chéen tu kool le máax bíin u k'a'ajesik in k'aaba'e'." le beetik túune' le jkolnáalo'obo', ku k'a'ajsiko'ob Ki'ichkelem Yuum yéetel u suukil u k'ubiko'ob u sakabil u koolo'ob, tumen utia'al leti'obe' jach páaybe'en. Ti' túun ku taal le chan tsikbal ken in ch'a'achi'ite'exa'.

Yanchaj juntúul máake', ichil u k'uuxil tumen ma' tu k'áaxal ja' tu koole', káaj u babal t'antik u k'aaba' le yuum cháako' yéetel k'aak'as t'aano'ob.

Le yuum cháako', utia'al wa u túuntik u yóol le wíinik loolob t'antiko', chíikpaj ti'e', ka tu ya'alaj beya': Lu'um kaab, ba'axten ka t'ant'antik in k'aaba', ba'ax a k'áat ti' teen.

Leti' túune' tu ya'alaj ti': Jach p'uja'anen ta wéetel, tumen tuláakal tu'ux ku k'áaxal ja', ba'ale' tin koole' jáal máan ka beetiki', ba'ax in p'axmaj teeche. Teen ta wanile', mix jump'éeel kool ken in p'at ma' jóoyabil.

Le yuum cháako' tu núukaj ti' -Wa jaaj a beetik je'el bix ka wa'aliko', nats'aba, je'el in tsiimina', nat'ej, xeen a beet in meyaj. Je'el in chuuja', ch'uynak'tej; chéen ba'ale' le kéen a káajes a jóoyabe' bik táabak teeche a jach chinkúuntik le chúujo' tumen ma' bíin tsi'itsik le k'áaxal ja'o'; le tsíimin xano' ma' wa'atalil kun bin.

Le lu'um kaab túuno', tu nat'aj le tsíimin ts'a'ab ti'o', ka jk'íityáalkab yóok'ol le múuyalo'obo' utia'al u kajik u jóoyab. Le lu'um kaabo' tats' bin tu beetaj tu tojil tu'ux yaan u kool utia'al bin u jóoyabtik. Le ka jk'uch tu tojile' tu chinaj le chúuj k'u'ub ti'e'; chéen ba'ale' le tsíimine' jp'íit síit'naji, le ja' tu láalaje' yaanal tu'ux bin k'áaxal. Tu ch'éetk'abtaj u suumil le tsíimin utia'al ka suutnak tu ka'atéeno'; je'el buka'aj u téenel tu yóotaj u beete', láayli' ka'a síit'naje'. Náak u yóole' ka tu xúump'attaj. Suutnaj tu'ux jp'áat le yuum cháake' ka tu k'áat chi'itaj ti' ba'axten ma' páatchaj u jóoyabtik u kooli'.

Le yuum cháako' tu ya'alaj ti': -Ma' oksaj óolajechi' lu'um kaab, le beetik úuch tech le ba'alo'oba', tumen ichil a koole' ya'ab ooxol ku jóok'oli'; le tsíimin kéen u yu'ub u chu'ujul u nak' yéetel le ooxolo', ku bajik le síit'o', le beetik ma' tu k'áaxal ja' ta kool, táanil k'a'abéet a ti'ibil óoltik kex ka'ajeets' sakab ti' yuumtsilo'ob, máaxo'ob síiskuntik le koolo'obo'.

Utia'al ka oksaj óolt le ba'alo'oba' tin túuxtajech ka
wil ta wichil wa je'el u páajtal a jóoyabtik a koole'. Mix
ba'al kin beetik wa ma' no'oja'an; mix xan k'a'abéet a
ch'inch'in t'antik ba'axo'ob kin beetiki', tumen le ba'ax
ku yúuchul techa', teech óotik. K'a'ajak teech, yaan
juntúul Junab K'uj ma' unaj mix bik'in u tu'ubsa'ali'.

*Utskinta'ab yéetel máansa'ab ich maaya tumen:
Gaspar Maglah Canul*

Maya. Módulo. MIBES 3

Revista

se terminó de imprimir
en el mes de noviembre del 2010,
en los talleres de

Impresora y Encuadernadora Progreso, S. A. de C. V.
Calz. San Lorenzo 244; 09830 México, D. F.
El tiraje consta de 3,200 ejemplares.

Bienvenido a las páginas de esta revista. En su interior encontrarás textos amenos que te llevarán hacia el conocimiento de diversas formas de culturas que hay en el mundo. Es importante reconocer que al igual que otros pueblos estudian en su lengua la cultura universal, ahora tú también lo puedes hacer pues se presenta en lengua maya.

Ka k'a'amal yéetel uts ti' u wáalal le áanalt'e'il xooka'. Ichile' yaan a wilik jats'uts ts'iibo'ob ku ts'aiko'ob a wojéelt u jejeláas u kuxtal wíiniko'ob kajakbalo'ob ti' tuláakal yóok'ol kaab. K'a'abéet a wojéeltike' tuláakal kajnáalo'obe' ku xokiko'ob bix u kuxtal tuláakal máak yóok'ol kaab, bejla'e' teche' je'el xan u páajtal a xokike' tumen ts'iibta'an ichil maaya.

Ku ts'a'abal siibil
DISTRIBUCIÓN GRATUITA